

ממכתבי אביגדור אפטוביצר אל שלום שפיגל

מאת

מנחם ח' שמלצר

פרופ' יעקב זוסמן הקדיש מאמר יפה למפעלו המדעי של אביגדור אפטוביצר, שהיה לדבריו 'מחשובי החוקרים בדורותנו', והוסיף ש'הוא בבחינת תלמיד חכם שלא נספד כהלכה'. זוסמן העיר על כך גם במאמרים אחרים, והערכתו על מפעלו המדעי של אפטוביצר מילאה את החסר ונתנה לנו תמונה שלמה של תרומותיו של חכם זה כמעט לכל תחומי מדעי היהדות.¹ את דבריו של זוסמן על אפטוביצר אפשר להחיל על אחד מתלמידיו החשובים של אפטוביצר, שלום שפיגל. שפיגל היה תלמידו של אפטוביצר בבית המדרש לרבנים בווינה ונשאר נאמן לו כל חייו, וגם פעולותיו הרבות והמגוונות לא הוערכו כראוי, ובזה דומה התלמיד למורו. אולם יש הבדל גדול בין המורה לתלמידו: אפטוביצר היה מלומד פורה שהעשיר את המדע בספרים, מאמרים ודברי ביקורת רבים, ואילו שפיגל פרסם מעט מאוד בחייו, ותכניתו העצומה להוציא לאור מהדורה של פיוטי אלעזר הקליר ותכניות מדעיות אחרות שלו לא התגשמו, ורוב עבודותיו נשארו בכתובים.

אחרי פטירתו של שפיגל הועבר לספריית בית המדרש לרבנים באמריקה שבניו יורק חלק מעיזבונו הספרותי הכולל את החומר שאסף והכין למהדורה של פיוטי הקליר ולההדרת יצירות של שאר 'אבות הפיוט'.² לאחרונה קיבלה ספריית בית המדרש מבתו גם את שאר עיזבונו – את התכתבותו המסועפת ואת הרצאותיו הפומביות וטיוטות של מחקרים רבים שהתחיל בהם. העיזבון הזה, הנמצא כעת בשלב סידור, כולל מאות – ואולי אלפי – מכתבים אישיים ומשפחתיים, ובהם מכתבים רבים מגרשם שלום, חיים שירמן, שלמה דב גויטיין, מנחם זולאי ועוד מלומדים ואנשי ציבור רבים. נוסף על כך יש בעיזבון תיקי דו"חות ותכתובת של 'חברת מקיצי נרדמים', ששפיגל היה נציגה באמריקה, של 'קרן קוהוט', של

1 י' זוסמן, 'אביגדור אפטוביצר: יובל לפטירתו', מדעי היהדות, 35 (תשנ"ה), עמ' 83-90; הנ"ל, 'מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך', מוסף מדעי היהדות, 1 (תשנ"ג), עמ' 40, 114, הערה 276; הנ"ל, 'י"ג אפשטיין והאוניברסיטה העברית: פרק בהתהוותו של מוסד אקדמי', ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 480, הערה 15.

2 ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל: מבחר מעוזבונו, בעריכת מ"ח שמלצר, ניו יורק וירושלים תשנ"ז.

'קרן מץ' ושל 'האקדמיה האמריקנית לחקר היהדות' (American Academy for Jewish Research), ששפיגל היה אחד מראשיה. ארגונים אלה תמכו תמיכה כספית בהוצאת ספריהם של חכמים באמריקה, באירופה לפני השואה ובארץ ישראל, והעניקו מלגות לתלמידי חכמים ולמשפחותיהם, במיוחד למי שנאלצו לברוח מאירופה בעקבות עליית הנאצים לשלטון. מי שיבוא לכתוב את תולדות חכמת ישראל בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים ואת תולדות המעבר של מרכזי מחקר היהדות מאירופה לארץ ישראל ולארצות הברית, יצטרך להשתמש בתיקים של ארגונים אלה.

זוסמן הצביע על העושר הגדול הטמון בחומר הרב שבארכיוני הספרייה הלאומית בירושלים.³ אך ראוי לתת את הדעת גם לשפע החומר השמור בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה. נמצאים שם בין השאר ההתכתבויות של משה שטיינשניידר, שלמה זלמן חיים הלברשטם, שלמה זלמן שכטר, לוי גינצברג, ישראל פרידלנדר, אלכסנדר מרקס, ישראל דוידזון, חלק מעיזבוננו של שאול ליברמן, וכאמור לאחרונה נוסף על אלה עיזבוננו של שפיגל. למקורות אלה ערך רב לחקר תולדות מדעי היהדות מסוף המאה התשע עשרה עד שנות השמונים של המאה העשרים.

במכתבים הרבים ששוגרו אל שפיגל משתקפת ההערצה העצומה של בני דורו כלפיו. אפרים אלימלך אורבך ביטא הערצה זו במכתב שכתב אל שפיגל לרגל יום הולדתו השישים: 'מעטים החוקרים במדעי היהדות שזכו למדה דומה של ידידות ואהדה שאתה זכית לה מצדם של קרובים ורחוקים. די לו לאדם להוציא מפיו את השם שלום שפיגל והריהו זוכה בתגובות רצון טוב ודברי שבח מכל מאזין'.⁴ גם במכתבי אפטוביצר באה לידי ביטוי אהדה רבה לשפיגל, אהדה של רב לתלמידו, וגם הוקרה של חוקר לעמיתו וידידות שבין אדם לחברו. ראשית ההתכתבות היא משנות השלושים, כשאפטוביצר עדיין היה בווינה ושפיגל כבר היה בניו יורק, פרופסור בבית המדרש לרבנים הרפורמי (Jewish Institute of Religion), לפני שמונה לפרופסור לספרות עברית של ימי הביניים בבית המדרש לרבנים באמריקה (Jewish Theological Seminary). אביא שלוש גלויות דואר שכתב אפטוביצר אל שפיגל בתקופה זו. הגלויה הראשונה היא מו' בכסלו תרצ"א:

חביבי יקירי נ"י [נרו יאיר],

ספרך *Hebrew Reborn*⁵ קבלתי ואין אני צריך לומר לך ששמחתי מאד והלא הדברים קל וחומר: אם על מאמריך שמחתי על ספרך החשוב על אחת כמה וכמה. לפי דעתי היית צריך להכניס באוצרך לא בלבד הסופרים במובן המצומצם אלא גם החכמים ואנשי המדע שכתבו עברית מפני שגם זה חלק מן התחדשות השפה. ואני מברך אותך בברכת עלה והצלח בכל מעשיך! ומוודה לך על התשורה הנכבדה שהואלת בטובך לכבדני בזה. שלום רב וברכה, מחבבך, אביגדור אפטוביצר.

3 זוסמן, אפטוביצר (לעיל הערה 1), עמ' 84, הערה 3; הנ"ל, אפשטיין (לעיל הערה 1), עמ' 476, הערת כוכבית.

4 מכתב מכ' בשבט תשי"ט. כל המכתבים אל שפיגל המובאים במאמר זה נמצאים בעיזבון שפיגל, במדור התכתבות, מתחת לשמו של הכותב.

5 S. Spiegel, *Hebrew Reborn*, New York 1930. הספר, על סופרי ההשכלה וחכמיה, נדפס שוב בשנת 1957 ובשנת 1962.

כפי שהעיר זוסמן,⁶ אפטוביצר היה ציוני נאמן ונשא את הרצאותיו בעברית כבר בווינה, דבר שלא היה נהוג באותה התקופה. כך כתב גם חיים זאב הירשברג, והוסיף שאפטוביצר חשב 'על החזרתם לספרותנו בלבוש עברי' של מאמריו שנכתבו בלועזית.⁷ הדברים שבגלויה מתאימים להשקפה זו. הגלויה השנייה היא מי"א באדר תרצ"ב:

חביבי יקירי!

אני מאשר לך קבלת ספרך *Ezekiel or Pseudezekiel*⁸ וכפעם בפעם בבא פרי חכמתך לידי אני שמח בכל לבי שאני רואה שאתה הולך ומתרחב ומתפתח בחכמת ישראל ומרחיב ומגדיל אותה. ושמחתי כפולה עכשיו בראותי שאתה פורש מצודתך גם על ענינים כוללים יותר ואינך מצטמצם במקצוע הקצר של השירה והפיוט וכן ירחיב ה' את גבולך ויצליח את מעשיך וישמרך בכל דרכיך. תודתי הרבה על התשורה. את משפטי על ספרך אכתוב לך בפעם אחרת כשאפנה לקרותו שנית בדיוק. עתה אני עסוק וטרוד מאד ולא היה לי הפנאי לקרותו אלא מבלי חקור ובדוק. עלה והצלח!

שלום רב וברכה, מחבבך בלו"ל [בלב ולב], אביגדור אפטוביצר.

ההתעניינות הרחבה והעיסוק בשטחים רבים בחכמת ישראל, מהמקרא עד תקופות מאוחרות, היו אופייניים לאפטוביצר, ואין פלא שבירך את החוקר הצעיר על שהוא פורש את מצודתו גם על חקר המקרא ולא רק על חקר הפיוט. מנגד כמה שנים אחרי שכתב את הדברים האלה אפטוביצר בא בטרוניה על שפיגל שהוא מזניח את עבודתו המדעית בחקר הפיוט, וכך כתב לו בכ"א באדר תרצ"ו:

חביבי יקירי!

מחברתך החדשה *Toward Certainty in Ezekiel*⁹ קבלתי. שמח אני בראותי שאתה הולך ועושה חיל הולך ומתגבר בחכמה הולך ומוסיף פת. כה להבא! יישר כחך וחילך לחוכמתא שפירתא דצבית ואיתרעית בה.¹⁰ ומה ענין חקירת הפיוטים שממנה יצאת ובה החילות? אקוה שבימים הקרובים אוכל לשלוח לך מפרי עטי מאמר שתמצא בו חפץ. לפני כמה חדשים יצאה חוברת מספר ראבי"ה,¹¹ ולא שלחתי לך מפני שהיא המשך ואיני יודע אם יש בידך החוברות הראשונות.

תודה רבה ושלום רב, מחבבך מוקירך, אביגדור אפטוביצר.

6 זוסמן, אפטוביצר (לעיל הערה 1), עמ' 84.

7 ח"ז הירשברג, 'אביגדור אפטוביצר', ספר זכרון לבית המדרש לרבנים בווינה, ירושלים תש"ו, עמ' 50, 59.

8 המדובר בתדפיס מתוך: Ch. C. Torrey, *Pseudo-Ezekiel and the Original Prophecy*, New York 1970. נדפס שוב בתוך:

9 המדובר בתדפיס מתוך: *Journal of Biblical Literature*, 54 (1935), pp. 145-171.

10 'דצבית ואיתרעית בה', על פי הפיוט המפורסם 'אקדמות'. ראה: מחזור שבועות: לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם,

מהדורת י' פרנקל, ירושלים תש"ס, עמ' 395, טור 45. 'חוכמתא שפירתא' – כנראה מליצה של אפטוביצר.

11 הכוונה כנראה למס' 126 בביליוגרפיה של אפטוביצר. ראה: מ' ריגלר, 'אביגדור אפטוביצר: ביבליוגרפיה', מדעי היהדות, 35 (תשנ"ה), עמ' 91-102.

אפטוביצר כאילו ראה בעיני רוחו ששפיגל לא יגשים את תכניתו, שעליה הודיע במאמר שפרסם ב-*MGWJ* כבר בשנת 1930, דהיינו להוציא מהדורה ביקורתית של פיוטי אלעזר הקליר,¹² תכנית שנשארה בלי גמר.

התקופה השקטה והפורייה בווינה באה לקצה בסוף שנות השלושים, כשסיפחה אליה גרמניה הנאצית את אוסטריה. הזמנים היו קשים, וכנראה אפטוביצר היה אובד עצות והתקשה להחליט מה לעשות, מתי לעזוב את וינה ואם להגר לארץ ישראל ואולי לאמריקה. במכתבים ובגלויות הדואר מכאן ואילך יש ביטויי דאגה רבים, בעיות, התלבטויות וקשיים.

יעקב יוסף באכשטיטץ, תלמידו של אפטוביצר ואחד האנשים שהוא הודה לו בהקדמה ל'מבוא לספר ראבי"ה' על עזרתו,¹³ כתב בי"א תמוז תרצ"ח אל ישראל דוידזון והנה המכתב:¹⁴

ב"ה וינה י"א תמוז תפרי"ח לפ"ק

לכבוד פרופ' דר' דוידזאקה!

הנני תלמיד אחד מתלמידיו הצעירים של פרופ' המוציא לאור את ספר הראבי"ה. אין רצוני לפרש את שם הפרופ', אבל בודאי תבין אתה אדוני למי מתכוון אני. המכתב הזה אני כותב לך אדוני הנכבד בלי ידיעת מר פרופ' הנ"ל אבל מכיון שאני מכיר ויודע את רצונו. כידוע לך אדוני, בית המדרש לרבנים דפה בטל כבר ואינו. והמצב הכללי איני צריך לתאר לך, כי אין ספק שידוע הוא לך היטיב היטיב. והנה ג"כ [גם כן] אין ספק שמר פרופ' הנ"ל אינו יוצא מן הכלל ואין שום אפשרות להשאיר פה. והנה מדברי מר פרופ' ראיתי שהוא חפץ לנסוע לאמריקה, ואין לתמוה שהוא בעצמו לא כתב לשום איש בנידון זה, כי הלא אין החבוש מתיר את עצמו מבית האסורים, להמליץ בעד אחרים אפשר, אבל בעד עצמו אין זה לפי כבודו. והנה עכשיו שאלתי ובקשתי הן האם אפשר לקבל איזה מנוי בעד מר פרופ' הנ"ל כדי שיוכל ע"י זה לנסוע לאמריקה. אם אין קבלת מנוי היא דבר קל, אבל הלא לאיש מדע כפרופ' לא קשה לפע"ד [לפי עניות דעתי] לקבל דבר זה. עכ"פ [על כל פנים] בקשתי היא להשתדל בכל מה דאפשר שפרופ' הנ"ל יקבל מנוי כדי שיוכל להוציא לפועל את מבוקשתו. כתבתי עוד לכמה פרופ' בנידון זה, והם פרופ' מרקס, פרופ' ברוך ופרופ' קיש,¹⁵ עשיתי זאת כי השעה דחוקה ואי אפשר להשאיר פה. גם דירתו של הפרופ' לוקחה הימנו ומוכרת הוא לעזוב אותה בעוד שני חדשים לכל היותר. בבקשה אדוני הנכבד אם תכתב דבר מה אז כתב ישר לפרופ' הנ"ל ואל תזכיר ח"ו [חס ושלום]

12 במאמר משנת 1930 כתב: 'in meiner kritischen Ausgabe Kalirs' (במהדורת הביקורתית לקליר; S. Spiegel, 'Zum Machsor Jannai', *MGWJ*, 74 [1930], p. 103).

13 א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' יב. באכשטיטץ ברח מאוסטריה לארץ ישראל והיה מורה בתל אביב. ראה: ספר זכרון (לעיל הערה 7), עמ' 73.

14 המכתב נמצא בארכיון ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, התכתבות ישראל דוידזון, (Ar 28), בתיק אביגדור אפטוביצר.

15 אלכסנדר מרקס, שלום בארון וגידו קיש.

את שמי ומכתבי כי הנני עוד הפעם חוזר על משפט זה כי כתבתי מכתב זה בלי ידיעת הפרופ' הנ"ל.

ברגשי כבוד רב, י' באכשטיטץ.

במכתב נואש זה משתקפת בבירור מצוקתם של היהודים ובהם אפטוביצר. עד כה לא היה ידוע שאפטוביצר רצה להגר לאמריקה, אבל ייתכן שהאמור במכתב זה נוגע לניסיון להשיג מינוי מאמריקה כדי לקבל רישיון יציאה מווינה. אינני יודע אם הייתה תגובה על בקשתו של באכשטיטץ.

כעבור זמן לא רב הצליח אפטוביצר לעזוב את אוסטריה ובא לארץ ישראל. זמן קצר אחרי הגיעו לירושלים שלח גלויה אל שפיגל. גלוית הדואר נכתבה בעיפרון וכנראה בחפזון והכתב דהוי וקשה לקריאה. וכך כתוב בה:

ב"ה ר"ח מרחשון תרצ"ט ירושלים

אהובי חביבי!

מעיר הקדושה קורא אני לך שלום שלום לשלום. לאחר שהרסו שונאי ישראל את בית מדרשי בתחילת אפריל וגזלו ממני פרנסתי חיי שעה ואת עבודתי חיי עולם נשארתי בוינא עד ג' לאוקטובר עד שעלה בידי לסדר עניני היציאה הקשים. ומכירי כאן קראוני לבוא הנה וכדי לקבל בשבילי רשיון עליה במהרה אמרו שאני קרוא להרצות באוניברסיטה וכשבאתי הנה נודעתי שאין כאן מקום להרצאות מפני שאין להם לשלם. והנני עוף הפורח באויר מבלי מוצא מחיה. הכוזה גדולה. וחברת הרבנים¹⁶ שלחה לי 35 דולאר, סכום שהספיק בוינא תוספת על הכנסותי שם, אבל כאן סכום זה עולה רק לשכר דירה בדוחק והמחיה מה תהא עליה? סלח על שאני מצער אותך אבל דאגה בלב איש ישיחנה לאחרים כדרשת חז"ל.¹⁷ לע"ע [לעת עתה] אני

אורחו של: Prof. Dr. Ch. Albeck, Alfasi Road 23

במכתבים ובגלויות שכתב אפטוביצר אל שפיגל מירושלים יש תלונות רבות על קשיי הקליטה, הפרנסה והבריאות, אבל אפטוביצר גם תיאר את עבודותיו המדעיות ואירועים אחרים בחייו. במכתב ארוך מח' בטבת תרצ"ט כתב בין השאר:

קבלתי מכתבך מיום י"ב כסלו והיה לי כמים קרים על נפש ציפה, עיפה מרוב היגון והתוגה שעברו עלי בשנה האחרונה. מות אשתי שהייתי קשור אליה ארבעים שנה והיא היתה עזרתי ורעיתי למרות חליה, וצרות הכלל, כל אלה דכאו את רוחי ונפשי וגופי [...] וגם נוכחתי שכמעט אי אפשר למצוא תלמידים מסייעים שכל התלמידים במלאכה, מלאכה ולא חכמה, ונתקיים בהם אל תקרא בניך אלא בוניך, בוניך ממש מלאכת הבנין והסעת אבנים [...] ככה עברו עלי ששה חדשים נדהם ותוהא על האחרונות עד שבאו דבריך והם עודדוני ואמצוני [...]

16 הכוונה ל"Central Conference of American Rabbis

17 על פי בבלי, יומא ע"א.

בימים הראשונים לבואי הנה התעוררו כמה מחכמי העיר לְיִסֵּד בַּמ"ד [בית מדרש] לרבנים שנכון הוא וכדאי שלא לתת שבתון לכח כזה שבא הנה וכו'. אבל לא אִסְתִּיעָא מִלִּתָּא שְׁקֻמוֹ גַּם מִתְּנַגְדִּים מִחוּג הַאוֹנִיבֶרְסִיטָה וְעַתָּה לִפְנֵי כִמָּה יָמִים הִתְעוֹרֵר הָעֵנִין שְׁנִית מִפְּנֵי שִׁגְם אַחֲרֵים מִמּוֹרֵי בַּמ"ד לרבנים, קְרוֹס¹⁸ וְעוֹד יָבֹאוּ הֵנָּה ויְכוּלִים לְהִקָּים תַּכְנִית שְׁלֵמָה. וְהַיּוֹם יֵשׁ אֲסָפָה בְּעֵנִין זֶה בְּבֵיתוֹ שֶׁל ד"ר מִגְּנֵס. נִרְאָה מֶה שִׁיצָא מִזֶּה. כִּשְׁמֵרְתִּי בְּדַעְתִּי לַעֲלוֹת לָאָרֶץ לֹא מִצָּא לְבִי הָעוֹז לְהִנִּיחַ שֵׁם אוֹתָהּ הָאִשָּׁה שֶׁהִיָּתָה מִטְּפֶלֶת עִם אֲשֶׁתִּי שְׁמוֹנָה שָׁנִים וְהִיָּתָה לֵה כָּאֵם וְכָבֶת גַּם יָחִיד וְעִי"ז [וְעַל יְדֵי זֶה] הִיָּה אֲפֻשֶׁר לִי לְעָבֹד אֶת עֲבוֹדַתִּי וְאֵנִי בְּעֶצְמִי חוֹלָה וְזֻקָן וְצָרִיךְ לְטִיפּוֹל [...] [וְעַלִּיתִי] אִתָּה עִמִּי כֹאשְׁתִּי [...] בְּבֵיתוֹ שֶׁל פְּרוֹפ' אֲלֶבֶק יִשְׁבְּתִי שְׁבַע שָׁבוּעוֹת [...] וְסִפְרִי – כַּאֲלֻפִּים כְּרָכִים – וְחִפְצִי הֵיוּ מוֹנָחִים בְּאוֹצֵר [...] וְלֹכֵן שְׁכַרְתִּי דִּירָה וְנִכְנַסְתִּי בָּהּ זֶה חֲמִשָּׁה שָׁבוּעוֹת [...] מִן הַקְּדָמְתִּי לְמִבּוֹא אֶתָּה רֹאֵה עַד כִּמָּה אֲנִי תְלוּי בְּאַחֲרֵים שִׁיְהִיו לִי לְעֵינִים [...] וְעַכְשִׁיו אֲנִי מִקּוֹה שֶׁאֲמַצֵּא גַם עוֹזְרִים כָּאֵן. קֶשֶׁה לִּי מְאֹד הַכְּתִיבָה אֲבָל הַדְּבָרִים שֶׁבִּמְכַתְּבִי אֵינִי רֹצֵה לְמוֹסֵרם לֹזֵר וּמִתְאַמֵּץ אֲנִי לְכַתּוֹב לִידִידִי בְּכַתֵּב יְדִי [...]

אחרי החתימה הוסיף אפטוביצר:

המבוא¹⁹ מִצָּא חֵן גַּם בְּעֵינֵי חֲכָמִים אַחֲרֵים וְזֶה חֲלָקִי מִכָּל עֲמָלִי. וְאֲנִי מוֹדָה לֹאל שֶׁנִּכְנִי לְגִמּוֹר הַסֵּפֶר וְלְהוֹצִיאָו לְאוֹר.

את 'מבוא לספר ראב"ה' הקדיש אפטוביצר לזכרה של אשתו הראשונה, מרת חכמה מלכה. מהנישואין האלה לא היו להם ילדים. מהמכתב שהבאתי אנו למדים על אשתו השנייה ועל הנסיבות שבהן נשא אותה לאישה. לאשתו זו הייתה בת, ושתיהן התקשרו אל אפטוביצר בקשרי אהבה, והוא הזכיר אותן בחיבה ובהבעת תודה. כידוע אפטוביצר היה סגִי נהור כמעט לגמרי, ובמשך השנים עזרו לו תלמידיו בווינה בקריאה ובכתיבה, והוא הודה להם על כך כמה פעמים בחיבוריו.²⁰ כך אפשר להבין את תלונותיו על שבבואו לירושלים לא מצא תלמידים שיכלו לעזור לו.

אשר לתכנית לייסוד בית מדרש לרבנים מטעם האוניברסיטה העברית שהזכיר אפטוביצר, זוסמן דן בתכנית כזאת שיוזם יהודה ליב מאגנס בשנות העשרים; התכנית לא יצאה לפועל במיוחד בגלל התנגדותו של יעקב נחום אפשטיין.²¹ בסוף שנות השלושים, בעיקר בעקבות העלייה של חכמים רבים מאירופה שלא היה אפשר להעסיקם במסגרת הרגילה של האוניברסיטה, וגם בגלל שאיפתו האידאולוגית של מאגנס, חודש הרעיון לייסוד בית מדרש להכשרת רבנים מודרניים. לאחרונה דן בפרשה זו שמואל גליק, ומהחומר שפרסם מתברר שהוכנה תכנית לימודים מפורטת, ושהועידו בה לאפטוביצר תפקיד מרכזי: הוא היה אמור להיות אחראי להוראת תלמוד, מדרש (אגדה), פוסקים

18 הוא שמואל קרויס, גם כן מהמורים בבית המדרש לרבנים בווינה. הוא לא עלה ארצה אלא עבר לאנגליה.

19 מבוא לספר ראב"ה (לעיל הערה 13).

20 ספר זכרון (לעיל הערה 7), עמ' 58; מבוא לספר ראב"ה (שם), עמ' יב.

21 זוסמן, אפשטיין (לעיל הערה 1), עמ' 481-482.

ופילוסופיה דתית ומוסר, סך הכול עשר שעות הוראה.²² בתיקים שבדק גליק כנראה אין ידיעה על הישיבה בביתו של מאגנס שהזכיר אפטוביצר במכתבו. בכל אופן ברור שהתכנית לא יצאה לפועל, ובעיות הפרנסה של אפטוביצר לא נפתרו. הוא היה זקוק עד סוף חייו לתמיכת חכמים מאמריקה ובראשם תלמידו הנאמן שפיגל. בכל מכתביו אל שפיגל מירושלים הודה לו על העזרה החיונית שקיבל ממנו או דרכו. הוא הביע את רגשי תודתו גם בהקדשה המאופקת והעדינה שבשער הספר היחיד שפרסם אחרי בואו לירושלים, 'מחקרים בספרות הגאונים';²³ 'לגדולי חכמת ישראל באמריקה וגדיביה, המחבר'. במכתביו שפך את לבו והביע את רגשותיו: 'ואני מודה לה' על תלמידי הנאמנים שחשו לעזרתי ועמדו לימיני והיו לי לעינים. ועל אלה הזבולונים שעזרו לי לבסס הבסיס שעליו עומד השלחן ואני אינו אין תורה'.²⁴ אחרי החתימה למכתב זה הוסיף: 'תודה וד"ש מאת תומכת גורלי'.

למרות חוליו ומצוקת כלכלתו לא חדל אפטוביצר מעבודתו המדעית ומפרסום מחקריו. מלבד הספר הנזכר, יצאו לאור בשנותיו האחרונות בירושלים כמה מאמרים חשובים פרי עטו – על פי הביבליוגרפיה של כתביו פורסמו 27 מאמרים בשנים 1940-1945, ושני האחרונים שבהם יצאו לאור אחרי פטירתו.²⁵ אפטוביצר הזכיר את ספרו 'מחקרים בספרות הגאונים' ואת מאמריו מאותם שנים בהתכתבותו עם שפיגל. בעבודתו אלה הייתה לו עזרה מצד חכמים. במכתב מו' בניסן תרצ"ט כתב:

לע"ע [לעת עתה] יש לי עזר במקצת, יושב כאן חכם צעיר אחד שהיה מורה בבמה"ד לרבנים בברסלה בשנים האחרונות, והוא בא לביתי לשעתיים ביום לקרות ולסדר [...] וכה יהא אפשר לי לגמור את ספרי 'מחקרים בספרות הגאונים' שאינו צריך אלא לסדור האחרון להכאה בפטיש, ואח"כ אמשיך אי"ה עבודתי בראבי"ה, כמה חכמים כאן ובחו"ל ובתוכם גם ידידנו פרופ' מארכס דורשים בחזקה שאמשיך הוצאת הראבי"ה וגם אני עצמי נמשך אחרי עבודה זו [...]

החכם הצעיר הנזכר היה בוודאי אורבך, שהיה בקשר הדוק עם אפטוביצר עד סוף ימיו. במכתב מט' במרחשוון תרצ"ט הוא שוב הזכיר את ספרו על ספרות הגאונים והוסיף:

ומתוך החקירה בזה יצאו כמה מאמרים על עניני אגדה כשהם לעצמם, כמו חקירה על שיטת האגדה בשאלת 'כיצד נברא העולם',²⁶ עשרת הדברות וכאלה. וגם בהלכה נולדו כמה מאמרים, האחד בן כ"ג עמוד נדפס בספר-היובל לכבוד ד"ר ב' מ' לוין²⁷ ועומד הוא להתפרסם בימים הקרובים. וחברת מק"ן [מקיצי נרדמים] מוציאה ספר ערוגת הבושם לר' אברהם בר' עזריאל,

22 ש' גליק, 'על היזמה להקים בית מדרש לרבנים במסגרת האוניברסיטה העברית בירושלים', ג' מירון (עורך), מברסלאו לירושלים: בתי מדרש לרבנים: פרקי מחקר והגות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 252-271, וראה: שם, עמ' 261.

23 ירושלים תשי"א. ראה: ריגלר (לעיל הערה 11), מס' 147.

24 ו' בניסן תרצ"ט. 'הזבולונים' – אלה שתומכים בלומדי תורה, על פי בראשית רבה צט, ט (מהדורת תידאודור-אלבק, עמ' 1281), ועוד.

25 ריגלר (לעיל הערה 11), מס' 135-161.

26 הכוונה למאמר 'חקר אגדה', העוסק בשאלה כיצד נברא העולם. המאמר פורסם אחרי פטירתו של אפטוביצר. ראה: ריגלר (שם), מס' 161.

27 ריגלר (שם), מס' 136.

והוא פירוש על הפיוטים, והוא יעניין אותך בייחוד, עפ"י בקשת הועד קראתי את הכ"י לפני המסרו לדפוס, כנזכר בהקדמת המחבר,²⁸ הספר נדפס כבר. הרי לך חשבון מפורט מעבודתי במשך השנה ונוסף על זה הכינותי מחקר על פירוש רש"י לש"ס והולך ונגמר.²⁹

בגלוית דואר מראש חודש שבט תש"א כתב:

היום לאחר ששה חדשים יושב אני אל השלחן וכותב. לפני הזמן הנ"ל תקפתני מחלה שאינה רגילה – קור ברגלים ושכבתי כל הזמן. עתה נראת קצת הטבה [...] יתן ה' [...] ספרי מחקרים בספרות הגאונים' הולך ונדפס וכבר יצא הגליון הראשון. מאמרי 'דרשה בשבח התורה'³⁰ ודאי כבר קבלת.

באותו זמן הקימו חכמי ירושלים 'ועד יובל השבעים של פרופ' ד"ר אביגדור אפטוביצר'. מזכיר הוועד היה אורבך, ובו' שבט תש"א נשלח אל שפיגל מכתב בעניין זה בחתימת י"נ אפשטיין, נ"ה טורטשינר וא"א אורבך. הנה התחלת המכתב:

בו' אדר ש"ו [שנה זו] תמלאנה שבעים שנה לחוקר המפורסם פרופ' ד"ר אביגדור אפטוביצר, שהקדיש כל ימיו לחקירת הספרות העברית וחכמת ישראל לרב מקצועותיה ופרסם עשרות ספרים ומאות מחקרים והעמיד תלמידים רבים, ואנו חושבים לנו לחובת כבוד, למרות צוק העתים, להוציא ספר יובל שבו ישתתפו טובי חכמי ישראל [...]

אך גם תכנית זו לא יצאה לפועל.

במכתב ארוך מח' בכסלו תש"ג דיווח אפטוביצר על מחלתו, ושעליו להתאשפז בבית החולים 'הדסה', אבל הוא כתב גם על מחקריו:

בשתי השנים הראשונות למחלתי הייתי יכול עוד להתגבר על מחלתי ולעסוק בדברי תורה וחכמה, ועלה בידי לגמור את ה'מחקרים' ועוד כמה מאמרים, חוץ מאלה ששלחתים לך בשכבר. אבל עתה חזק הטבע על רצוני ומרצי וקשה לי מאד לכתוב דבר מדעי. שני מאמרים עומדים להיגמר, ואקוה שיעלה בידי לגמרם. שני מאמרים מן החדשים נדפסו ב'סיני' של פישמן,³¹ מאמר אחד נתפרסם בספר הזכרון לפרופ' קליין וגולאק,³² וכמה מאמרים ב'הארץ'³³ אלה המאמרים לא אשלח לכם עכשיו עד שתחדל סכנת הדרכים.

28 ר' אברהם ב"ר עזריאל, ספר ערוגת הבשם, א, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט, עמ' יג-יד.

29 ריגלר (לעיל הערה 11), מס' 150, 153.

30 שם, מס' 148.

31 שם, מס' 155-156.

32 שם, מס' 154.

33 שם, מס' 139-146, 151-152, 157-159.

את גלוית הדואר האחרונה אל שפיגל כתב אפטוביצר ב' מנחם-אב תש"ג, והפליג בה בסגנונו המליצי, שכידוע היה חביב עליו.³⁴

שהשלום שלו ישפות שלום לשלום הרחוק במקום וקרוב ללבי הוא חביבי יקירי ד"ר שלום שפיגל נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה] [...] בשנה זו לא עלה בידי אלא לכתוב שלשה מאמרים בינונים, שנים מהם יתפרסמו בקרוב והאחד מוכן לדפוס ועוד רביעי ואני עסוק בסדורו עכשיו. מצב בריאותי לא נשתנה לטובה אבל מאושר אני אם אוכל להתגבר על כאבי ולעסוק קצת בתורה וחכמה, מפני שתודה לאל נתקיים בי משיב הרוח אף שמוריד הגשם.³⁵

בליל שבת ב' דחנוכה תש"ג נפטר אפטוביצר, ובג' חנוכה בישרו אורבך ואברהם חיים פריימן³⁶ לשפיגל את הבשורה הרעה:

בצער רב באנו להודיע לכב' [ודו] כי בליל שבת, ב' דחנוכה נפטר מורנו ורבנו פרופסור אביגדור אפטוביצר ז"ל. הלוינו תתקיים היום. מקיימים אנו בזה את דברי הנפטר הגדול ושולחים בזה לכב' העתק צואתו. בטוחני שכב' יעשה כל מה שבכחו למלא את משאלתו האחרונה של רבנו המנוח תנצב"ה. בהוקרה רבה, א"א אורבך א"ח פריימן.

הצוואה, במכונת כתיבה, בחתימת העדים, אורבך ופריימן, מצורפת למכתב:

זכרון עדות בפנינו החת"מ [החתומים מטה] איך שבא לפנינו הרב פרופ' אביגדור אפטוביצר נ"י וציוה:

- א. כל הנכסים שיש לי, בין שהן ברשותי בין שאינן ברשותי, בין בראוי בין במוחזק, הכל של אשתי, ואין לשום בן אדם זכות עליהם.
 - ב. אני מבקש את חברי וידידי שתמכו בי עד הגה שימשיכו את תמיכתם גם לאלמנתי.
 - ג. את חברי בא"י אבקש שיעמדו לימין אלמנתי ובתה שהיא לי כבת.
 - ד. על מצבתי לא יוחק כי את שמי המו"ל [המוציא לאור] ספר ראבי"ה.
 - ה. אם מתאים הנוהג כאן מוטב שלא יספידוני.
 - ו. החומר הספרותי שהוא מסודר כבר כולו או רובו יתפרסם ע"י אחד מחברי המוכשרים לכך. הרשימות בשאר העיניינים שאינן מסודרות יושרפו, וגם המכתבים הרבים יצאו לשרפה.
- ולראיה באנו על החתום פה עיה"ק [עיר הקודש] ירושלים תובב"א [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן] ח' סיון תש"א לפ"ק. חתומים: אברהם חיים בן הרב יעקב פריימן, אפרים אלימלך בן ר' ישראל יוסף אורבך.

34 הירשברג (לעיל הערה 7), עמ' 57.

35 אינני יודע אם יש מקור קדום לחידוד זה או שהוא מליצה של אפטוביצר.

36 על הידידות הגדולה בין אורבך לפריימן ראה: זוסמן, אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 28.

יש מה שהתקיים מהצוואה ויש שלא התקיים. על מצבתו של אפטוביצר נחרתה כתובת כפי שציווה, אבל מכתביו לא נשרפו והם שמורים בספרייה הלאומית בירושלים.³⁷ לפי מכתב של אלמנתו אל שפיגל מ-6 במאי 1943, בשפה הגרמנית, נשארו בעיזבוננו מאמרים לא גמורים, כגון מאמר על התורה שבעל פה ומחקר מפורט על בריאת העולם באגדה, וגם רשימות על חכמי ימי הביניים כדוגמת 'נחלת שד"ל',³⁸ אך גורל כתביו לא נודע לי.

אסיים בהבאה ממכתבו של פריימן אל שפיגל מז' בטבת תש"ג:

לפני ימים אחדים, בעוד המת הגדול מוטל לפנינו, שלחנו לכב' העתק מצוואתו של מורנו ורבנו פרופ' א' אפטוביצר ז"ל שנפטר בליל שבת, ב' דחנוכה, אחרי מחלה ממושכת וקשה. מתוך התאמצות שלמעלה מכחות אנוש המשיך המנוח ז"ל את עבודתו המדעית כמעט עד ימיו האחרונים כשגבר עליו חליו וחולשת לבו עד שאבדה ממנו הכרתו. אנחנו מתלמידיו וידידיו המקורבים עמדנו על יד מִטתו בשעה שִנְצְחוּ אֲרָאִלִים את המצוקים.³⁹ כבוד גדול עשו לרבנו ז"ל במותו אם כי לא נישאו הספדים בהתאם לבקשתו האחרונה [...]

בשולי המכתב ביקש פריימן משפיגל שיבדוק מה קרה למאמר אחד ששלח אפטוביצר לאחרונה לכתב העת 'בצרון' בניו יורק. המאמר האחרון הזה, 'חקר אגדה', אכן ראה אור ב'בצרון',⁴⁰ והוא המאמר האחרון של מי שנמנה עם 'חשובי החוקרים בדורותנו'.

37 זוסמן, אפטוביצר (לעיל הערה 1), עמ' 90, 84, הערה 3.

38 נחלת שד"ל לשמואל דוד לוצאטו, כולל לוח הגאונים והרבנים הקדמונים, ברלין, תרל"ח-תרל"ט.

39 'שנצחו אראלים את המצוקים', על פי בבלי, כתובות קד, ע"א.

40 ראה לעיל הערה 26.